

Het geografische inplantingspatroon van voedingswinkels in Leuven tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw (1860-1908)¹

WIM LEFEBVRE

Onderzoeksassistent economische geschiedenis
Centrum voor Economische Studiën – K.U. Leuven

---

1. INLEIDING

Het onderzoek naar de evolutie van de kleinhandel in het negentiende-eeuwse België is erg beperkt: zeer weinig studies werden aan dit onderwerp gewijd en vooral de economische aspecten van deze sector blijven onderbelicht (Lefebvre, 2001, 27-34). Aan bepaalde aanverwante thema's werd meer aandacht besteed, hoewel ook hiervoor verder onderzoek noodzakelijk blijft: de evolutie van middenstandsbewegingen, reacties van kleine winkeliers tegenover nieuwe concurrentievormen, zoals grootwarenhuizen, coöperaties en supermarkten, het sociaal-economisch profiel van de kleine burgerij en dergelijke meer (Heyrman, 1997; Jaumain & Kurgan, 1992; Jaumain, 1995; Kurgan en Viré, 1981). De geografische component, het vestigingspatroon van winkels doorheen de tijd, heeft in België echter nauwelijks aandacht gekregen. Groot-Brittannië kent op dit vlak wel een ruime onderzoekstraditie.

In die Britse studies wordt vaak gedebatteerd over het tijdstip waarop er zich wijzigingen in het geografische inplantingspatroon van kleinhandelszaken hebben voltrokken. De manier waarop deze ondernemingen zich over de stedelijke ruimte spreiden, lokt minder discussie uit. Het basispatroon wordt gevormd door *centrifugal tendencies*: vanuit een centraal punt in de stad verschuift het handelsnetwerk steeds meer naar buitenwijken en voorsteden (Scola, 1992, 240-252; Shaw & Wild, 1979, 35-44; Sibley, 1973, 223-230).

Shaw en Wild stellen voor verschillende steden in Yorkshire – de belangrijkste zijn Leeds, Hull en York – drie fasen vast in de ruimtelijke

---

¹ Dank aan dr. Yves Segers en prof.dr. Erik Buyst voor hun raadgevingen bij het opstellen van dit artikel.

expansie van kleinhandelszaken tijdens de negentiende eeuw. In eerste instantie verschuiven ze van een centrale concentratie naar interne residentiële wijken. Daarna volgt er een expansie van de lineaire assen langs de grote uitvalswegen tot in de voorsteden. In een derde fase ontstaan er onder invloed van de toenemende verstedelijking kleine concentratiekernen die overeenkomen met de centra van omliggende verstedelijkte dorpen (Shaw & Wild, 1979, 41).

Deze decentralisatie wordt zowel door *push*- als *pull*-factoren veroorzaakt. Aan de ene kant wordt het voor handelaars steeds minder interessant om winkels te openen in de stadscentra. De nauwe straten en pleinen veroorzaken aanzienlijke mobiliteitsproblemen in de binnenstad en zijn ongeschikt om aan veel handelszaken een plaats te bieden. Bovendien nemen in heel wat steden de huurprijzen gevoelig toe gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw, terwijl de grootte van de meeste handelspanden ontoereikend is voor grote winkels of winkelketens. Ook de hevige concurrentie in het centrum kan het openen van een nieuwe winkel ontmoedigen. Bovendien worden er in vele steden aan het einde van de negentiende eeuw kleine gangen en wijken gesloopt in het kader van stadssaneringsprojecten, waardoor de bevolking in het stadscentrum afneemt. Daarnaast spelen er ook *pull*-factoren. De toenemende aantrekkingskracht van niet-centraal gelegen handelsplaatsen kan onder meer toegeschreven worden aan het afnemende belang van markthandel in vele Britse stadscentra en aan de grotere bevolkingsverspreiding, waardoor er meer potentiële klanten verder van het centrum wonen. De *pull*- en *push*-beweging wordt gedeeltelijk afgezwakt door de groeiende mobiliteit van de bevolking, ten gevolge van de toegenomen transportmogelijkheden in en om de stad. Buiten het centrum bevinden er zich evenwel ook meer, grotere en goedkopere handelspanden. Dat alles brengt veel handelaars ertoe om een nieuwe winkel buiten het stadscentrum te vestigen of een bestaande onderneming naar een niet-centrale locatie te verhuizen (Hallsworth & Stobart, 1999, 206-218; Shaw & Wild, 1975, 203-210; Shaw, 1978, 74-96). Dit effect wordt nog versterkt door de toenemende industrialisatie, waardoor de stad zich meer en meer uitbreidt naar de voorsteden: hoe verder de mensen van het stadscentrum wonen, hoe interessanter een gedecentraliseerde inplanting wordt voor kleinhandelszaken.

Niet alle handelsactiviteiten kunnen echter zomaar naar de periferie verschuiven: alleen de verkoop van producten met een grote vraag is rendabel op minder centraal gelegen sites. Voor andere handelszaken blijft het samenbrengen van zoveel mogelijk potentiële kopers op één centrale plaats –

de zogenaamde 'centrale marktfunctie' – een belangrijke verkoopsstrategie (Scola, 1975, 166-167; Scola, 1992, 252).

In dit artikel proberen we een eerste stap te zetten om de lacune in het Belgisch historisch onderzoek op te vullen door te onderzoeken of dergelijke patronen ook zichtbaar werden in de Vlaams-Brabantse stad Leuven tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Leuven vormt een interessante *test-case* omdat de economische activiteit van deze stad gedurende de negentiende eeuw voornamelijk wordt bepaald door ambachten, handel en diensten. Wijzigingen in het voedingsdistributiesysteem, en zeker de kleinhandel, hebben hier dan ook een groot relatief belang: "De kleinhandel heeft voor Leuven een stuwende betekenis" (Van 't Dack, 1977, 97). De late industrialisering en de centrale ligging, die de stad tot een verkeersknooppunt maakt, spelen hierin zeker een rol. Bovendien is de voedingsnijverheid binnen het vrij beperkte industriële landschap van Leuven een belangrijke speler:

"Tijdens de laatste dertig jaar van de negentiende eeuw zouden liefst 40 grote en middelgrote industriële ondernemingen zich vestigen rond de Leuvense vaartkom. Een belangrijk deel daarvan behoorde tot de agro-industrie, die haar bevoorrading voor een groot deel haalde uit het agrarische Hageland" (Heyrman, 2001, 146-147).

Ook het geografische en demografische karakter maken van de stad een bruikbaar onderwerp voor dit onderzoek. Bepaalde fysische kenmerken, zoals brede rivieren of steile heuvels, kunnen de lokalisatiefactoren van handelsactiviteiten beïnvloeden. Leuven echter glooit vanuit de Dijlevallei aan de oostkant zacht omhoog en de iets steilere hellingen in het westen zijn evenmin van die aard dat ze de handel belemmeren. De Dijle zelf is een kleine, niet meer bevaarbare rivier, die in de loop van de negentiende eeuw grotendeels overwelfd wordt: ook zij stelt de inwoners van de stad nauwelijks voor mobiliteitsproblemen. Op demografisch gebied kan Leuven geclassificeerd worden als een middelgrote provinciestad: ze evolueert van omstreeks 30.000 inwoners in 1850 naar bijna 42.000 in 1910. Het is een typisch voorbeeld van trage kleinstedelijke ontwikkeling: de stad kent een langzame bevolkingsaan-groei en late industrialisering, maar heeft een belangrijke centrumfunctie voor de periferie.

De resultaten van deze studie zijn gebaseerd op de *Almanach du Commerce et de l'Industrie*.² In 1849 begint Henri Tarlier met het opstellen van deze almanak, die als doel heeft alle namen en adressen van industriëlen en handelaars in België te bundelen. Pas vanaf de vierde editie in 1860 worden deze lijsten betrouwbaar en kennen ze een vaste publicatievorm tot ten minste 1914. Voor het samenstellen van de lijsten kan Tarlier rekenen op de volledige medewerking van gemeentelijke administraties, Kamers van Koophandel en het administratief personeel van de Belgische overheid. Hij krijgt ook inzage in de originele gegevens van de volkstellingen. Na de dood van Tarlier wordt Rozez in 1877 de nieuwe uitgever van de almanak, die vanaf 1880 jaarlijks verschijnt. In 1888 krijgt hij concurrentie van de goedkopere *Annuaire (Officiel) du Commerce et de l'Industrie de Belgique*, maar negen jaar later ontstaat er een fusie tussen beide gidsen.

Deze handelaarslijsten vermelden voor elke stad alle handelaars, opgesplitst per sector, en geven niet alleen de naam van de uitbater, maar ook het adres van de exploitatie op. Hierdoor is de *Almanach* uiterst geschikt voor een geografische studie. Bovendien gaat het om een langlopende, homogene bron die volledigheid nastreeft en waarvan de uitgevers alle mogelijkheden ter beschikking hebben om de noodzakelijke gegevens te verzamelen. Toch moet de betrouwbaarheid van deze lijsten in vraag worden gesteld. Gobyn heeft de gids van Tarlier vergeleken met de Tieltsse patentregisters en kwam tot de vaststelling dat voor sommige sectoren slechts ongeveer 60% van de patentplichtigen ook in de gidsen van Tarlier staan. Doorheen de tijd neemt de betrouwbaarheid van de lijsten wel toe, al vermeldt Gobyn niet vanaf wanneer en in welke mate. Er zijn evenwel redenen om aan te nemen dat de betrouwbaarheid van deze gids voor Leuven een stuk hoger ligt, al bestaan hiervoor uiteraard geen garanties. Omwille van haar kleinere omvang krijgt Tielt wellicht minder aandacht van de medewerkers van Tarlier en weegt het weglaten van één handelszaak er procentueel zwaarder door dan in Leuven. Bovendien liggen Brussel en Leuven vlak bij elkaar, waardoor deze stad gemakkelijk bereikbaar en dus controleerbaar is voor de opstellers van de *Almanach*. Ook het relatieve belang van handel en diensten in Leuven in de negentiende eeuw kan een positieve invloed op de betrouwbaarheid uitoefenen. Bovendien mogen we niet vergeten dat in Tielt alleen in de slechtst vertegenwoordigde sectoren 60% van de handelszaken werden opgenomen, het gemiddelde ligt een stuk hoger. Alles bij elkaar vormen de

---

². Voor een bespreking van deze bron: Lefebvre (2001, 13-14), Gobyn (1983, 49-59). We hebben geen gebruik kunnen maken van de patentregisters, daar deze voor Leuven niet bewaard werden.

lijsten van Tarlier goede werkinstrumenten, al moet men ze met omzichtigheid gebruiken: de resultaten op basis van deze gidsen zullen altijd aan een zekere onderschatting onderhevig zijn, maar geven niettemin een goed beeld van de trend.³

Als begindatum werd 1860 gekozen, omdat dan de eerste betrouwbare *Almanach* verschijnt. Deze studie eindigt vlak voor de Eerste Wereldoorlog, in 1908.⁴ Als intermediair jaartal werd geopteerd voor 1880, het ogenblik waarop de beginnende landbouwcrisis voedingsproducten een stuk goedkoper maakt. Dit zorgt evenwel niet voor een stijging het aantal voedingswinkels: de economische crisis van de jaren 1870-1880 tast het inkomen van de stedelijke bevolking aan, waardoor de voedingsconsumptie stagneert.

We gaan in dit artikel eerst in op de analyse van een drietal belangrijke aspecten van het ruimtelijke gedrag van voedingswinkels: de inplanting in de stad, specifieke concentraties van handelsactiviteiten binnen de verschillende zones en de aanwezigheid van voedingswinkels langs de grote straten en pleinen. Vervolgens proberen we voor de geschetste patronen een verklaaringsmodel aan te reiken, dat op zes pijlers steunt: de stijging en ruimtelijke spreiding van de bevolking, de voedingsconsumptie, de evolutie van de huurprijzen, de aard van de handelsactiviteit, de openbare markten en de interne stedelijke mobiliteit.

2. EEN RUIMTELIJKE ANALYSE VAN DE LEUVENSE VOEDINGSHANDEL

Om na te gaan welke stadsdelen de meeste winkels herbergen en hoe dit patroon wijzigt doorheen de tijd werd de stad in vijf sectoren opgedeeld: het

---

³ We mogen niet vergeten dat ook de cijfers van Scola, hoewel hij voor Manchester over uitstekend bronnenmateriaal beschikt, het werkelijk aantal handelaars onderschatten (Scola, 1992, 12). Hoewel andere Britse onderzoekers hier niet op wijzen, mogen we aannemen dat ook zij met dezelfde problemen kampen. Overigens heeft Peter Scholliers, bij een vergelijking tussen de patentregisters en de *Almanach* voor Brusselse restaurants, vastgesteld dat deze laatste, hoewel hij niet helemaal volledig is, de trend toch goed weergeeft.

⁴ De in het Algemeen Rijksarchief bewaarde gidsen werden ingebonden met de *Annuaire (officiel) du Commerce et de l'Industrie*, waardoor de oorsprong van de gegevens niet altijd duidelijk was. Daarom werd gebruik gemaakt van de gidsen bewaard in het universiteitsarchief van de K.U. Leuven en in de stadsbibliotheek van Antwerpen. De *Almanach* is er bewaard voor de jaren 1860, 1868, 1870, 1880, 1887, 1896 en 1908.

centrum en een noordelijke, oostelijke, zuidelijke en westelijke zone.⁵ De noordelijke zone bevindt zich tussen de lijn Brouwersstraat-Donkerstraat en de Diestsestraat, de oostelijke zone tussen de Diestsestraat en de lijn Parkstraat-Naamsestraat. Het zuidelijke deel van de stad ligt tussen deze lijn en de Kapucijnenvoer en het westelijke deel tussen de Kapucijnenvoer en de Brouwersstraat-Donkerstraat. De eerstvernoemde straat wordt telkens bij het respectievelijke stadsdeel geteld. Het stadscentrum, dat haar middeleeuws karakter heeft behouden, komt nagenoeg overeen met de reeds in de veertiende eeuw volgebouwde eerste ringmuur. Ze wordt gevormd door de ring tussen de volgende straten: Ramberg – de Beriotstraat (Kattenstraat) – Tiensestraat – Hooverplein (Graanmarkt) – Ladeuzeplein (Volksplein) – Vital Decosterstraat (Marengo-, Wezenstraat en Aardappelmarkt) – de strook tussen de Vaartstraat en de Mechelsestraat – Lei – de strook tussen de Brusselse- en de Minderbroedersstraat – de strook tussen de Minderbroedersstraat en het Damiaanplein (Sint-Antoniusplaats of Varkensmarkt).⁶

Sommige straten worden door deze opdeling in twee stukken verdeeld. Het komt er dus op aan uit te zoeken welke huisnummers tot welke zone behoren. Op basis van de *Atlas van het oude Leuven* kan worden opgezocht hoeveel panden er zich langs deze straten bevinden om zo na te gaan welke huisnummers in welk stadsdeel thuishoren (Meulemans, 1981).⁷

Om de ruimtelijke analyse van de voedingshandel zo nauwkeurig mogelijk te maken, werd deze in negen categorieën opgedeeld: droge voeding (kleinhandel), droge voeding (groothandel), algemene voeding, bakkerij, slagerij, vis, wild en gevogelte, zuivel en dranken.⁸ Onderstaande tabel maakt duidelijk welke winkels in de verschillende categorieën zijn opgenomen.

---

⁵. Zie kaart in bijlage (p. 125).

⁶. De negentiende-eeuwse straatnamen staan tussen haakjes vermeld.

⁷. De Statiestraat wordt hierin nog niet vermeld. Het aantal panden werd berekend naar analogie van de parallel gelegen Diestsestraat en op basis van de stadskaarten. Ook de situatie in de Rijschoolstraat is gewijzigd tegen de tweede helft van de negentiende eeuw. Daar werd de berekening gemaakt op basis van de oorspronkelijke situatie en de eind-negentiende-eeuwse kaarten. [De kaarten bevinden zich in het Stadsarchief Leuven].

⁸. Onder droge voeding worden voedingswaren verstaan die geen of weinig vocht bevatten, zoals beschuiten, droge koeken, kruiden, koffie, thee, chichorei, cacao en andere specerijen, bloem, zetmeel, rijst, gedroogde vruchten,... Vanaf eind negentiende eeuw worden deze waren steeds meer voorverpakt. Vooral conserven worden dan belangrijk.

Droge voeding (klein)	Droguistes (vanaf 1887 drogueries et couleurs), épiciers, fruits secs (vanaf 1887)
Droge voeding (groot)	Denrées coloniales en conserves alimentaires (alleen in 1896)
Algemene voeding	Comestibles, pommes de terre, fruits et légumes (vanaf 1896)
Bakkerij	Boulangers, pâtissiers
Slagerij	Bouchers, charcutiers
Wild en gevogelte	Volailles
Zuivel	Fromages, beurre (1908), laiteries (1908), margarine (1908)
Vis	Poissonniers
Dranken	Vins et liqueurs, bières (1908)

TABEL 1: INHOUD VAN DE NEGEN CATEGORIEËN VOEDINGSWINKELS IN LEUVEN (1860-1908)⁹

Deze indeling in categorieën is niet altijd eenvoudig en gebeurt enigszins arbitrair. Zo zouden we 'wild en gevogelte' bij 'slagerij' kunnen opdelen, maar het luxe-karakter bij uitstek van deze voeding maakt een afzonderlijke vermelding interessant. Het onderscheid tussen algemene en droge voedingswinkels mag evenmin te strikt worden opgevat: heel wat droge voedingswinkels verkopen een beperkt assortiment verse eetwaren, terwijl de algemene voedingswinkel ook droge voedingswaren verhandelt. Kruideniers concentreren zich evenwel bijna uitsluitend op de droge voedingshandel, terwijl algemene voedingswinkels op regelmatige basis de verkoop van verschillende soorten voedingswaren – bijvoorbeeld droge voeding, zuivel én verse groenten en fruit – combineren.

2.1. De inplanting in de stad

Wanneer we alle voedingswinkels samen nemen, blijkt in 1860 bijna de helft ervan zich in het centrum te bevinden.¹⁰ Ook het oosten en het noorden van

⁹. Bron: *Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Eigen bewerking.

¹⁰. De resultaten worden hier alleen besproken in hun geografische component. Zo zal bijvoorbeeld geduid worden waarom sommige kleinhandelstakken in bepaalde zones aan belang inboeten, maar niet waarom het aantal droge voedingswinkels in heel de stad afneemt of waarom bakkers en slaggers zo sterk in aantal toenemen. Voor een volledige bespreking van deze resultaten zie: Lefebvre (2001).

de stad tellen heel wat winkels; dit is minder het geval in het zuiden en het westen. Twintig jaar later blijft het leeuwendeel van de voedingswinkels in het stadscentrum gevestigd. Het oosten telt nog meer winkels, terwijl het relatieve en absolute aantal winkels in het zuiden en het westen enigszins daalt. Tegen 1908 zijn er duidelijkere verschuivingen waar te nemen. Hoewel de meerderheid van de winkels zich nog steeds centraal bevindt, daalt het relatieve aantal van de in het centrum gelegen winkels gevoelig. Het oosten van Leuven huisvest nu meer dan een kwart van de voedingswinkels. Relatief gezien kent het noorden een lichte daling, het westen een toename.

	1860	1880	1908	1860	1880	1908
Centrum	48,8%	47,0%	36,8%	158	149	197
Noord	14,3%	14,5%	12,5%	48	48	67
Oost	18,2%	22,7%	27,2%	61	75	146
Zuid	10,7%	8,2%	10,6%	36	27	57
West	8,0%	7,6%	12,9%	27	25	69
Totaal	100%	100%	100%	330	324	536

TABEL 2: VERDELING VAN HET TOTAAL AANTAL VOEDINGSWINKELS OVER LEUVEN IN RELATIEVE EN ABSOLUTE AANTALLEN (1860-1908)¹¹

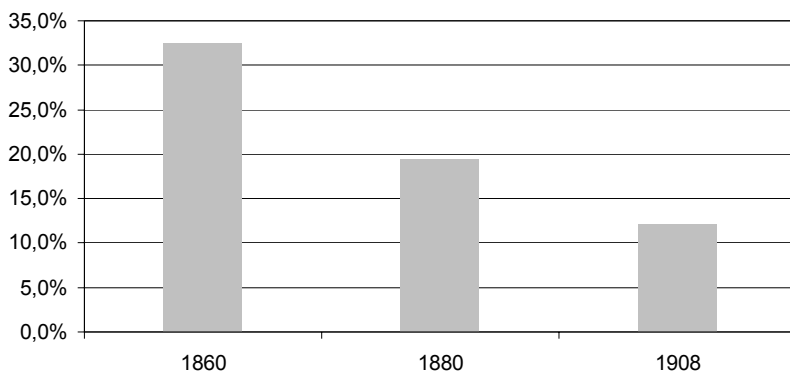
Bekijken we de spreiding van de verschillende categorieën voedingswinkels over de stad, dan vallen onmiddellijk een aantal algemene karakteristieken op. We zien een duidelijke concentratie van voedingswinkels in het centrum gedurende de hele periode, hoewel ze doorheen de tijd meer over de stad verspreid raken. De residentiële wijken van het oosten en het noorden trekken in het algemeen meer voedingswinkels aan dan de westelijke en zuidelijke stadsdelen. Uiteindelijk blijken vooral winkels met grote afzetmogelijkheden sneller naar de periferie te verschuiven.

Dit geldt met name voor de *bakkerij- en slagerijsectoren*: het aandeel van de centraal gevestigde verkooppunten neemt sterk af, voornamelijk ten voordele van de oostelijke residentiële zone. Die telt in 1908 evenveel bakkers en zelfs meer slaggers dan het centrum. Daarnaast valt de geringe aanwezigheid van bakkers in de noordelijke zone in 1860 op. Eveneens in 1860 merken we een hoge activiteit van slaggers en charcutiers in het westen van de stad: dat heeft alles te maken met de

¹¹ Bron: *Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Eigen berekening.

aanwezigheid van de veemarkt. Het centrum groepeerd aanvankelijk 60% van de slagers, voornamelijk rond de oude slachthuiswijk: het stadsbestuur heeft de verkoop van vlees in huizen pas elf jaar tevoren toegestaan. Het belang van de slachthuiswijk zou echter snel afnemen, zoals blijkt uit het dalend aantal slagers en charcutiers in het centrum. Onderstaande figuur maakt dit duidelijk: in 1860 bevindt één slager op drie zich in de slachthuiswijk, in 1908 nog maar één op tien.

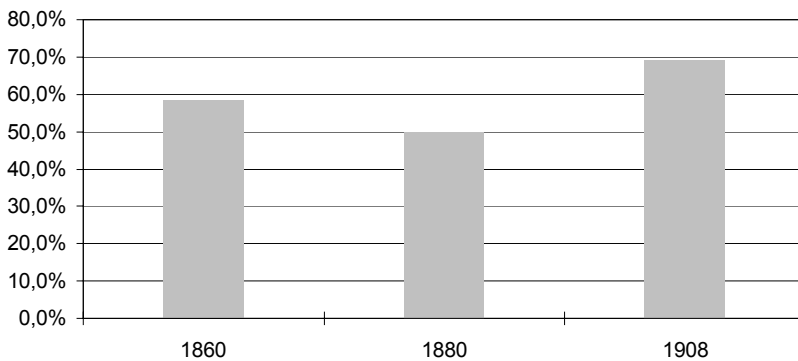

FIGUUR 1: PERCENTAGE LEUVENSE SLAGERS EN CHARCUTIERS IN DE SLACHTHUISWIJK (1860-1908)¹²

Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich de *vis-, wild en gevogelte- en zuivelwinkels*: zij blijven duidelijker in het centrum gegroepeerd. De vismarkt oefent een grote aantrekkingskracht uit op de viswinkels: de verkoop situeert zich grotendeels in haar omgeving. Onderstaande figuur maakt duidelijk dat deze concentratie zelfs toeneemt naarmate de tijd vordert. Tegelijkertijd daalt het aantal viswinkels ten voordele van de markthandel, waardoor de sector in het algemeen sterker rond de Vismarkt geconcentreerd raakt. De noordelijke zone, nochtans vlak bij de Vismarkt gesitueerd, kent op geen enkel ogenblik vishandel en ook in de andere stadsdelen bevinden er zich nauwelijks viswinkels. Dit geldt zelfs voor de residentiële kwartieren in het oosten van de stad. Ook de handel in wild en gevogelte vindt nagenoeg uitsluitend in het stadscentrum plaats: slechts in 1908 is er een beperkte activiteit in het noorden en het oosten. De enige zuivelwinkel die Leuven in 1860 rijk is, bevindt zich in de oostelijke

¹² Bron: *Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Eigen berekening.

sector. Ook in 1880 kent het oosten een relatief belangrijke activiteit, al zijn er evenveel winkels in het centrum en telt ook het noorden van de stad reeds een zuivelwinkel. Vreemd genoeg krimpt het relatief belang van de zuivelhandel in het oosten van de stad in tegen 1908. Het westen en het zuiden van de stad krijgen tussen 1880 en 1908 een eerste zuivelwinkel, terwijl hun aantal in het noorden vier- en in het centrum meer dan vijfmaal groter wordt. In tegenstelling tot de meeste andere sectoren – de groothandel in droge voeding uitgezonderd – wordt de aanwezigheid van zuivelwinkels in het centrum steeds groter.

FIGUUR 2: PERCENTAGE VISWINKELS IN LEUVEN IN DE ONMIDDELLIJKE OMGEVING VAN DE VISMARKT (1860-1908)¹³

De *drankwinkels* zijn beter over de stad gespreid, al liggen in 1860 en 1880 de helft van de winkels in het stadscentrum. Aanvankelijk kent ook het noorden een grote aanwezigheid van drankwinkels. Tegen 1880 blijkt hun belang er zowel relatief als absoluut sterk afgenomen, terwijl deze handelssector in het oosten van de stad steeds belangrijker wordt. De relatieve daling van het aantal drankwinkels in het noorden heeft een belangrijke consequentie: de aanwezigheid van vele brouwerijen en stokerijen rond de Vaart blijkt niet langer van tel in de drankhandel. Verbeterde transportmogelijkheden binnen de stad en de verhoogde aanvoer van dranken die buiten de stad geproduceerd worden, spelen hierin een rol.

¹³ Bron: *Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Eigen berekening.

	1860	1880	1908	1860	1880	1908
Droge voeding (klein)						
Centrum	42,7%	45,2%	36,2%	64	42	38
Noord	17,3%	19,4%	12,4%	26	18	13
Oost	22,0%	22,6%	26,7%	33	21	28
Zuid	11,3%	8,6%	12,4%	17	8	13
West	6,7%	4,3%	12,4%	10	4	13
Totaal	100%	100%	100%	150	93	105
Droge voeding (groot)						
Centrum	40,5%	52,0%	48,3%	15	13	14
Noord	21,6%	24,0%	13,8%	8	6	4
Oost	16,2%	12,0%	27,6%	6	3	8
Zuid	16,2%	8,0%	6,9%	6	2	2
West	5,4%	4,0%	3,4%	2	1	1
Totaal	100%	100%	100%	37	25	29
Algemene voeding						
Centrum	60,0%	50,0%	45,2%	6	3	14
Noord	20,0%	16,7%	9,7%	2	1	3
Oost	20,0%	33,3%	29,0%	2	2	9
Zuid			3,2%			1
West			12,9%			4
Totaal	100%	100%	100%	10	6	31
Bakkerij						
Centrum	50,0%	39,3%	28,6%	28	33	36
Noord	3,6%	13,1%	13,5%	2	11	17
Oost	21,4%	25,0%	28,6%	12	21	36
Zuid	14,3%	10,7%	11,9%	8	9	15
West	10,7%	11,9%	17,5%	6	10	22
Totaal	100%	100%	100%	56	84	126
Slagerij						
Centrum	57,9%	43,5%	28,6%	22	27	40
Noord	7,9%	9,7%	11,4%	3	6	16
Oost	10,5%	27,4%	31,4%	4	17	44
Zuid	7,9%	8,1%	14,3%	3	5	20
West	15,8%	11,3%	14,3%	6	7	20
Totaal	100%	100%	100%	38	62	140

	1860	1880	1908	1860	1880	1908
Vis						
Centrum	91,7%	78,6%	84,6%	11	11	11
Noord						
Oost			7,7%			1
Zuid	8,3%	7,1%	7,7%	1	1	1
West		14,3%			2	
Totaal	100%	100%	100%	12	14	13
Wild en gevogelte						
Centrum	100%	100%	78,6%	4	6	11
Noord			14,3%			2
Oost			7,1%			1
Zuid						
West						
Totaal	100%	100%	100%	4	6	14
Dranken						
Centrum	50,0%	51,5%	32,1%	14	17	17
Noord	25,0%	15,2%	15,1%	7	5	8
Oost	10,7%	24,2%	30,2%	3	8	16
Zuid	3,6%	6,1%	7,5%	1	2	4
West	10,7%	3,0%	15,1%	3	1	8
Totaal	100%	100%	100%	28	33	53
Zuivel						
Centrum		42,9%	64,0%		3	16
Noord		14,3%	16,0%		1	4
Oost	100%	42,9%	12,0%	1	3	3
Zuid			4,0%			1
West			4,0%			1
Totaal	100%	100%	100%	1	7	25

TABEL 3: VERDELING VAN DE VOEDINGSWINKELS OVER LEUVEN IN RELATIEVE EN ABSOLUTE AANTALLEN (1860-1908)¹⁴

¹⁴. Bron: *Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Eigen berekening.

De drie overige sectoren – *klein- en groothandel in droge voeding en verkoop van algemene voeding* – vertonen minder afwijkingen van het globale beeld. Dit geldt zeker voor de kleinhandel in droge voeding. Het beeld van de groothandel verschilt meer: het aantal groothandels in het centrum neemt doorheen de tijd toe, terwijl het belang van deze handelsactiviteit in het zuiden en het westen tot een onbetekenend peil terugvalt. Er doet zich bovendien een gevoelige afname van de activiteit in de noordelijke zone van de stad voor, die van oudsher een belangrijke groothandelsfunctie had:

"[...] groothandelaars [...] vestigden zich na de defintieve openstelling van de Vaart in 1763 vooral in de omgeving van dit kanaal" (Honoré, 2000, 239).

Het inplantingspatroon van algemene voedingswinkels wijkt op één punt duidelijk van het algemene schema af: in 1860 noch in 1880 doet er zich enige activiteit voor in de zuidelijke en westelijke zone.

2.2. Het concentratiequotiënt

In zijn studie over Manchester berekent Scola een concentratiequotiënt – in het Britse onderzoek *Local Locational Quotient* genaamd (Scola, 1992, 248-250). Dit quotiënt geeft de mate van concentratie van individuele handelstakken in een bepaalde geografische zone weer in vergelijking met het geheel van handelsfaciliteiten in diezelfde zone. Op die manier kunnen concentraties van sectoren in bepaalde stadsdelen worden opgespoord. Om dit quotiënt te berekenen, deelt men het percentage voedingswinkels van een bepaalde sector binnen een stadszone door het percentage van het totaal aantal voedingswinkels in diezelfde zone. Om de interpretatie van de quotiënten te vergemakkelijken hebben we onderstaande tabel 4 opgesteld. Zij geeft de betekenis van de mogelijke waarden van het concentratiequotiënt weer.

Tabel 5 toont de waarden van de concentratiequotiënten van de verschillende voedingssectoren in alle stedelijke zones in 1860, 1880 en 1908. We zien meteen een aantal algemene kenmerken. Zo vertonen vis-, wild en gevogeltes- en zuivelwinkels een sterke concentratietendens, voornamelijk in het centrum. Kruideniers en drankwinkels zijn het meest over de stad verspreid. Ook bakkers- en slagerswinkels komen in elk stadsdeel overvloedig voor, maar vertonen meer boven- of onderconcentraties. Wel neemt de concentratie van deze handelszaken in het centrum gestaag af. Uiteindelijk valt het op dat

er van 1860 over 1880 naar 1908 steeds minder uitzonderlijke waarden of nulwaarden af te lezen vallen. Zo zien we in 1860 veertien nulwaarden en zeven uitzonderlijke waarden, in 1908 nog maar drie nul- en twee uitzonderlijke waarden. Dit wijst op een steeds betere verdeling van voedingswinkels over de stad. De zuidelijke en westelijke zones, met minder bewoning en meer arbeidersbuurten, tellen het grootst aantal onderconcentraties.

$x < 0,1$	extreem lage concentratie
$0,1 < x < 0,25$	zeer lage concentratie
$0,25 < x < 0,5$	opmerkelijk lage concentratie
$0,5 < x < 0,75$	lage concentratie
$0,75 < x < 1$	eerder lage concentratie
$x = 1$	normale concentratie
$1 > x > 1,25$	eerder hoge concentratie
$1,25 > x > 1,5$	hoge concentratie
$1,5 > x > 1,75$	opmerkelijk hoge concentratie
$1,75 > x > 2$	zeer hoge concentratie
$x > 2$	extreem hoge concentratie

TABEL 4: INTERPRETATIE VAN HET CONCENTRATIEQUOTIËNT

De meeste categorieën wijken evenwel op een of meerdere punten van dit patroon af.¹⁵ Bij de *groothandel in droge voeding* zien we in 1860 een sterke concentratie in het noorden en het zuiden van de stad. De sterke aanwezigheid in het zuiden is verwonderlijk, maar kan deels verklaard worden door het feit dat in deze zone in het geheel minder voedingswinkels voorkomen. Dit geeft sneller aanleiding tot hogere waarden van het concentratiequotiënt. De noordelijke concentratie kan toegeschreven worden aan de aanwezigheid van de Vaart, die veel groothandels aantrekt. Dit beeld verandert echter tegen 1908, wanneer ze plaats heeft gemaakt voor meer groothandels in het centrum.

Algemene voedingswinkels raken pas tussen 1880 en 1908 goed over de stad verspreid. In het zuiden is er zo goed als geen activiteit, in het westen pas vanaf 1908. De normale verdeling van deze handelszaken in de westelijke

---

¹⁵. De concentratiequotiënten voor kleinhandel in droge voedingswaren vertonen op geen enkel punt uitzonderlijke waarden en worden niet verder besproken.

arbeidersbuurten in 1908 duidt erop dat zij zich begin twintigste eeuw met succes naar het arbeiderspubliek richten.

De *bakkerijsector* is, in tegenstelling tot het algemene patroon, goed vertegenwoordigd in het zuiden en het westen van de stad. Het noorden kent aanvankelijk een onverklaarbare onderconcentratie, die doorheen de tijd evenwel tot een normale aanwezigheid evolueert. Ook in de *slagerij* zien we een lage concentratie van verkooppunten in de noordelijke zone. De slaggers groeperen zich wel meer in het centrum dan de bakkers: dat heeft alles te maken met de aanwezigheid van de slachthuiswijk. Een duidelijke groepering valt ook op in het westen van de stad, waar de veemarkt zorgt voor een hoge aanwezigheid van slaggers en charcutiers. Tegen 1880 is de geografische band met de oorspronkelijke concentraties in de slachthuiswijk en rond de veemarkt duidelijk minder sterk en aan het eind van de periode nauwelijks nog waarneembaar geworden. Wellicht heeft de sanering van de slachthuiswijk – die tussen 1903 en 1914 een aanvang kent – dit proces nog versneld. De hoge aanwezigheid van vleeswinkels in het zuiden kan moeilijk geduid worden.

De situatie van *vis- en wild en gevogeltewinkels* is vrij eenduidig: ze blijken bijna volledig in het centrum gegroepeerd. De *zuivelwinkels* concentreren zich daarentegen veeleer in het oosten van de stad. Het hoge aantal winkels in het oosten vermindert echter tegen 1880 en slaat in 1908 om tot een duidelijke onderconcentratie. In tegenstelling tot het algemene patroon vestigen de zuivelwinkels zich doorheen de tijd steeds meer in het centrum. Dit neemt niet weg dat deze handelszaken tegen 1908 veel beter over de stad verspreid geraken.

Tot slot tonen de concentratiequotiënten dat de *drankhandel* in 1860 voornamelijk in het noorden van de stad is gesitueerd. In 1908 valt hier nog steeds de grootste groepering van drankwinkels af te lezen, maar ze steekt nauwelijks nog boven het niveau van de andere stadsdelen uit. De drankwinkels zijn het best vertegenwoordigd in de arbeidersbuurten van de noordelijke en westelijke zones. De inzinking van het concentratiequotiënt in het westen in 1880 kunnen we niet verklaren.

	Centrum	Noord	Oost	Zuid	West
Droge voeding (klein)					
1860	0,88	1,2	1,2	1,06	0,83
1880	0,96	1,34	1	1,05	0,57
1908	0,98	0,99	0,98	1,17	0,96
Droge voeding (groot)					
1860	0,84	1,51	0,89	1,51	0,68
1880	1,11	1,66	0,53	0,98	0,52
1908	1,31	1,1	1,01	0,65	0,26
Algemene voeding					
1860	1,24	1,4	1,1	0	0
1880	1,06	1,15	1,47	0	0
1908	1,23	0,78	1,07	0,3	1
Bakkerij					
1860	1,03	0,25	1,18	1,34	1,34
1880	0,84	0,9	1,1	1,3	1,57
1908	0,78	1,06	1,05	1,12	1,36
Slagerij					
1860	1,2	0,55	0,58	1,98	1,98
1880	0,93	0,67	1,21	0,99	1,49
1908	0,78	0,91	1,15	1,35	1,11
Wild en gevogelte					
1860	2,07	0	0	0	0
1880	2,13	0	0	0	0
1908	2,14	1,14	0,28	0	0
Vis					
1860	1,89	0	0	0	0
1880	1,67	0	0	0,87	1,88
1908	2,3	0	0,26	0,73	0
Zuivel					
1860	0	0	5,49	0	0
1880	0,91	0,99	1,89	0	0
1908	1,74	1,29	0,44	0,38	0,31

	Centrum	Noord	Oost	Zuid	West
Dranken					
1860	1,03	1,75	0,59	0,34	1,34
1880	1,1	1,05	1,07	0,7	0,39
1908	0,87	1,21	1,11	0,7	1,17

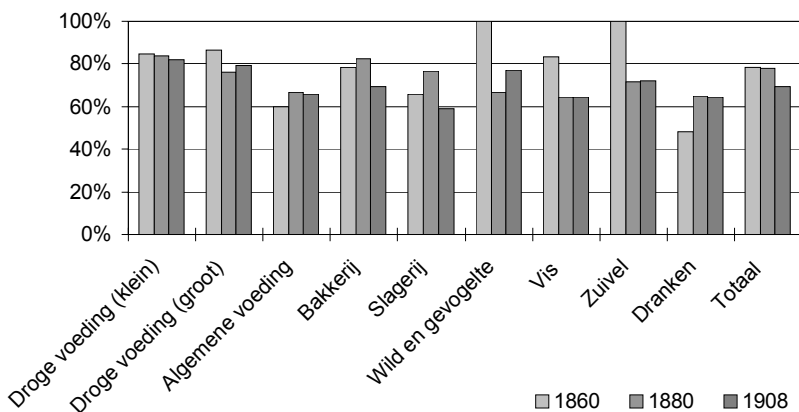
TABEL 5: CONCENTRATIEQUOTIËNTEN VAN DE VERSCHILLENDE VOEDINGSSECTOREN IN LEUVEN (1860-1908)¹⁶

2.3. Concentratie in grote straten

De mate waarin voedingswinkels zich langs de grote uitvalswegen en op de belangrijke pleinen bevinden, vormt een derde belangrijk aspect in het geografische inplantingspatroon. Uit het Britse onderzoek blijkt dat doorheen de tijd meer en meer winkels zich in kleinere straten vestigen, vooral wanneer ze veel gevraagde goederen verkopen (Scola, 1975, 166-167; Scola, 1992, 240-252; Shaw & Wild, 1979, 41-43). Om na te gaan of een dergelijk fenomeen zich ook in Leuven voordoet, werd op basis van negentiende-eeuwse stadsplannen een selectie gemaakt van de belangrijkste straten en de drukste pleinen in Leuven. Het gaat om de Naamse-, Tiense-, Diestse-, Mechelse-, Brusselse-, Tervuurse-, Statie- en Parkstraat, de Kapucijnenvoer en de Grote Markt, Oude Markt, Kalvermarkt, Vismarkt, het Margarethaplein, Veemarkt, Volksplein en de Graanmarkt. Vervolgens hebben we per sector in de voedingshandel berekend hoeveel procent van de winkels zich langs deze straten of pleinen bevinden.

Het valt op dat een overweldigende meerderheid van de voedingswinkels zich op de drukst bezochte plaatsen van de stad bevindt. In 1860 ligt bijna 80% van de winkels in een grote straat. Wild en gevogelte, zuivel en droge voedingshandel spannen hierbij de kroon. De algemene voedings- en drankwinkels hebben het blijkbaar minder nodig om zich op de meest commerciële plaatsen te vestigen. Tegen 1908 durven ook meer bakkers en slaggers de stap naar kleinere straten te wagen. Vooral de daling in de slagerij valt op: tussen 1880 en 1908 daalt het percentage winkels in grote straten van 76,6 naar 59,1%.

¹⁶ Bron: *Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Eigen berekening.

FIGUUR 3: PERCENTAGE WINKELS IN DE GROTE STRATEN EN PLEINEN VAN LEUVEN (1860-1908)¹⁷

De trend daalt, maar zeker niet spectaculair: het gaat slechts om een daling van 9,2% in bijna vijftig jaar. Bovendien blijven zeven op tien winkels in 1908 langs de grote straten en pleinen gevestigd. Voor de meest gedecentraliseerde sector – de slagerij – is dat nog steeds bijna zes op tien en voor de droge voedingswinkels meer dan acht op tien.

Om na te gaan of er zich ook winkels vestigen op minder drukke plaatsen, hebben we die straten uitgezocht die nagenoeg volledig buiten de circulatie liggen: straten die bijna alleen gebruikt worden door personen die ter plaatse moeten zijn, maar die weinig of geen toevallige voorbijgangers aantrekken. Het gaat in de eerste plaats om de talrijke Leuvense gangetjes¹⁸, maar daarnaast ook om de volgende straten: Tabernakelstraat, Moutmolenstraat, Halvestraat, Houtplein, Quoniam, Lepelstraat, Eikstraat, Dekenstraat, Ramberg, Karel van Lotharingenstraat, Eendenstraat, Sint-Kwintensberg, Pelgrimstraat, Lombardenstraat, Kalkstraat, Lijnloperstraat, Zoutstraat, Onze-Lieve-Vrouwstraat, Sint-Annastraat, Predikherenstraat, Bergstraat, Vogelstraat, Peperstraat, Keizersberg en de Kaartspelstraat.¹⁹

¹⁷. Bron: *Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Eigen berekening.

¹⁸. De talloze kleine arbeiderswijken – vaak niet meer dan een met krotten volgebouwd binnenkoer – die vele negentiende-eeuwse steden kenmerken, heten in Leuven 'gangen'. In Brussel noemt men ze 'cités', in Gent 'beluiken'.

¹⁹. Deze straten liggen in de negentiende eeuw buiten de circulatie. Zo vormt de Dekenstraat tegenwoordig een belangrijke doorsteek van de ring naar de Vesaliusstraat, maar in de negentiende eeuw liep ze vanaf de ring al vrij snel dood. We konden overigens niet altijd alle

Het resultaat laat aan duidelijkheid niet te wensen over: er vestigen zich nagenoeg geen winkels in kleinere straten. In 1860 en 1880 treffen we één drankwinkel aan in de Onze-Lieve-Vrouwstraat en in 1908 tellen we vijf winkels buiten de onmiddellijke doorgang: een drankwinkel, een algemene voedingswinkel, een vishandel en twee slagerijen. Daarbij moet worden vermeld dat de viswinkel zich in de Busleidengang, een zijstraatje van de Vismarkt, bevindt. Zien we in Leuven vóór de Eerste Wereldoorlog al de eerste tekenen van een decentralisatie van voedingswinkels, dan kunnen we nog niet van een groeiend aantal winkels buiten de gewone doorgang spreken.

Het belang van een handelsplaats die toevallige voorbijgangers aantrekt, blijkt duidelijk uit de evolutie van het aantal voedingswinkels in de Statiestraat. Deze brede straat, een van de belangrijkste uitvalswegen van Leuven, verbindt het station met de Grote Markt. Zij wordt aangelegd in de jaren 1840, maar pas in 1871 wordt het stadhuis bereikt. Tot 1871 gaat ze halverwege tussen station en Grote Markt over in de Schoonzichtstraat (huidige Jan Stasstraat). Hoewel de straat zeer breed is, aan het station vertrekt en parallel ligt aan de Diestsestraat, een van Leuvens drukste winkelstraten, trekt ze tot 1871 weinig voorbijgangers aan, daar ze nog geen verbinding met het stadscentrum vormt. En dat blijkt ook uit het aantal voedingswinkels die zich hier vestigen. In 1860 bevindt er zich geen enkele voedingswinkel in de Statiestraat, in 1880 zijn er al acht en in 1908 achttien. De grootte van de straat, noch de nabijheid van het station blijken dus aantrekkingskracht uit te oefenen: het is in de eerste plaats de circulatie van voorbijgangers die de inplanting van een voedingswinkel bepaalt.

3. NAAR EEN VERKLARING VOOR HET GEOGRAFISCHE INPLANTINGSPATROON VAN VOEDINGSWINKELS

We hebben zonet de uitgesproken voorkeur voor een centrale en druk gelegen handelsplaats voor het openhouden van een voedingswinkel aangetoond. Toch doet er zich doorheen de tijd en afhankelijk van sector tot sector een decentralisering voor. Om de geschetste patronen te verklaren, onderscheiden

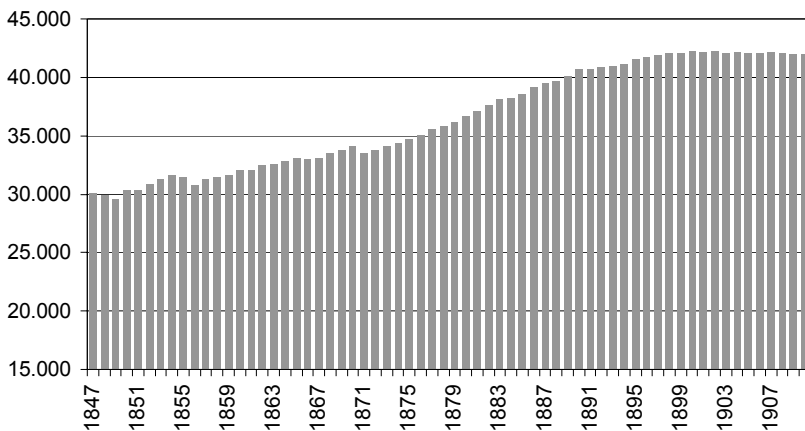
---

kleine straatjes op de kaarten herkennen, waardoor er enkele niet in deze opsomming voorkomen.

we zes belangrijke factoren die het vestigingsgedrag van voedingswinkels diepgaand beïnvloeden.

3.1. De bevolking: evolutie en ruimtelijke spreiding

In belangrijke mate wordt de ligging van een handelszaak bepaald door de omvang en de ruimtelijke verdeling van de bevolking. Hoe groter de bevolking van de stad, hoe meer handelszaken er zich vestigen en hoe sneller zij naar de periferie verschuiven. Leuven ondergaat tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw een duidelijke, maar geenszins spectaculaire bevolkingsstijging: van ongeveer 30.000 naar 42.000 inwoners tussen 1850 en 1910. Deze evolutie gebeurde, zoals figuur 4 aantoont, in verschillende stadia.

FIGUUR 4: BEVOLKING IN LEUVEN (1847-1910)²⁰

Van 1847 tot 1874 groeit de Leuvense bevolking traag aan: van 30.058 naar 34.538 inwoners – een toename van slechts 15% op 28 jaar. De relatief geringe plattelandsvlucht en de beperkte industriële ontwikkeling in het Leuvense, die hand in hand gaan, spelen een belangrijke rol. Bovendien wordt de bevolkingsstijging door regelmatige periodes van lichte terugval of stagnatie onderbroken. Dit komt vooral door slechte oogsten en epidemieën: een mislukte oogst in 1846, een tyfusgolf in 1847-1848, cholera-epidemieën

²⁰ Bron: SAL, nieuw archief, 10631. Eigen berekening.

in 1849 en 1866, een strenge winter in 1855-1856 en een pokkenepidemie in 1871. Tussen 1875 en 1890 groeit de Leuvense bevolking dan weer vrij snel: in die vijftien jaar stijgt ze met 17%, dankzij een geboorteoverschot en een positief migratiecijfer. Dit laatste wordt veroorzaakt door de economische groei van de stad en de creatie van nieuwe arbeidsplaatsen. De figuur toont dat deze stijging vrij constant verloopt en nooit onderbroken wordt door periodes van negatieve groei. Eind negentiende eeuw stopt de bevolkingsgroei opnieuw. Veel gezinnen vestigen zich in de randgemeenten, waar de inplanting van grote industriële bedrijven voor toegenomen werkgelegenheid zorgt, of verder van de stad, waar de nieuwe buurtspoorwegen de algemene mobiliteit verhogen en pendel vergemakkelijken.²¹ Bovendien is het geboorteoverschot sterk teruggevallen. In 1910 telt Leuven 41.923 inwoners: dat is slechts 3% meer dan in 1891 (Magits, 1974, 9-12; Matthijs, Van Bavel & Van de Velde, 1997, 28-31).

In het licht van deze studie moet ook de geografische spreiding van de bevolking nagegaan worden. Rond 1830 is alleen het stadscentrum binnen de eerste omwalling volledig bebouwd en worden de grote uitvalswegen naar de stadspoorten omzoomd door lintbebouwing. In het zuiden en westen van de stad gebeurt er aanvankelijk weinig. Rond de Vaartkom in het noorden worden pakhuizen gebouwd en ten gevolge van de toenemende industrialisatie ontstaan er een aantal arbeiderswijkjes op privé-initiatief. Het oosten van de stad kent in deze periode wel een ingrijpende verandering. Naar aanleiding van de bouw van het station in 1837 wordt stadsarchitect Laenen gevraagd de aanleg van nieuwe wijken in dit oostelijke deel te plannen. Laenen voorziet het nog onbebouwde gedeelte van een kwadratisch stratenpatroon met pleintjes op regelmatige afstand. Centraal wordt een nieuwe, brede straat aangelegd die het station met het stadscentrum verbindt. Voor de reeds bebouwde zone voorziet Laenen in een verbreding en regularisering van het middeleeuwse radiaal-concentrische patroon. Deze nieuwe straten in het oosten van de stad zijn breed en recht, met regelmatige voetpaden en ruime, goed verluchte en uniforme huizen. Geen wonder dus dat een groot deel van de Leuvense burgerij zich hier komt vestigen. Toch zouden deze nieuwe wijken vóór 1860 weinig bebouwing kennen. Overigens bevinden er zich in deze zone ook een aantal arbeiderswijken. De meeste hiervan dateren van vóór 1840 en de planning van stadsarchitect Laenen. Zij

---

²¹. De belangrijkste industrie rond Leuven bevindt zich in Kessel-Lo, met de 'Centrale Werkplaatsen' van de Belgische Spoorwegen, en in Wijnmaal met de spoorwegconstructeur 'Ateliers de la Dyle' en de stijfselfabrikant 'Remy'.

ontstaan wanneer huisjesmelkers een veld, een oude buurtweg of een binnenkoer volbouwen.

Voor na 1870 komen er heel wat wijzigingen in dit stadsbeeld. De nieuwe oostelijke wijken raken rond 1885 volledig volgebouwd met herenhuizen. Omwille van het burgerlijke karakter ervan wordt deze residentiële zone in de negentiende eeuw *le haut de la ville* genoemd. De Statiestraat, het voorbeeld bij uitstek van het burgerlijke karakter van deze wijken, wordt tot de Grote Markt doorgetrokken in 1871. Tussen 1860 en 1880 ontstaan er bovendien een aantal nieuwe burgerlijke straten in de omgeving van de nieuwe gevangenis. Toch blijven de oude arbeidersstraatjes bestaan, al worden rond 1883 de Mussenstraat en de wijk rond de Windmolenveldstraat gesaneerd.

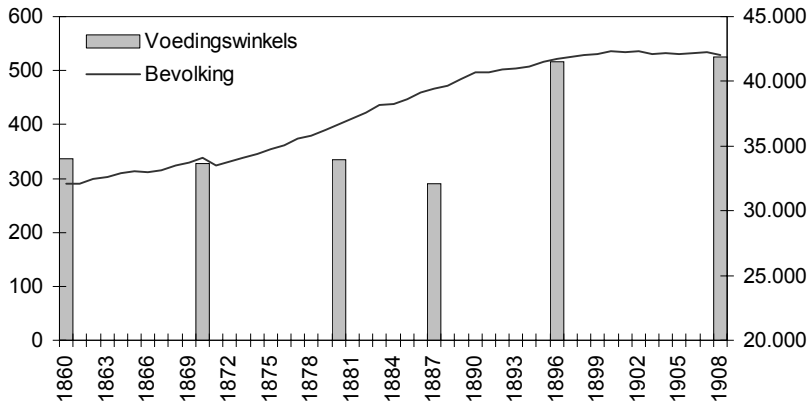
Ook in het zuiden doen zich heel wat wijzigingen voor. Aanvankelijk liggen de enige huizen er langs de Naamsestraat en de Schapenstraat tot aan het Groot Begijnhof. Maar na de aanleg van het stadspark in 1867 kennen de Vlamingenstraat en de Flessenstraat (huidige Fr. Lintsstraat) ook enige bebouwing en hoofdzakelijk na 1900 wordt het Vleminckxveld – tussen de Tiense- en de Naamsestraat – verkaveld. Nog vóór de Eerste Wereldoorlog worden de Regastraat, Flessenstraat, Brabançonnestraat, de Bayostraat, Parkstraat en Vesaliusstraat volgebouwd. De huizen liggen er op grote verkavelingen, maar zijn minder luxueus dan in het oosten van de stad. Deze wijken vormen een bediendenwoonzone. Eveneens in het zuiden wordt rond 1875 in het kader van stadssaneringsprojecten de oude Elzaswijk afgebroken, waardoor de Schapenstraat tot aan de vesten kan worden verlengd en in 1902 verdwijnt de Kwade Hollenberg na het slopen van de krotten aldaar. In het noorden en het westen van de stad leggen particulieren na 1860 heel wat gangetjes aan. In het gebied tussen de Tervuursestraat en de Mechelsestraat ontstaan er zo een aantal arbeiderswijken, vooral langs de Brusselse- en de Fonteinstraat. De noordelijke zone tussen de Diestsevest en de Minckelersstraat wordt eveneens met arbeiderswoningen volgebouwd. Aan het einde van de eeuw vinden ook hier een aantal stadssaneringsprojecten plaats. Vanaf 1898 laat het Weldadigheidsbureel sociale woningen bouwen om de woonsituatie van de arbeiders te verbeteren. Reeds in datzelfde jaar komen er dergelijke woningen in het oosten en het zuiden van de stad, langs de Dekenstraat, tussen de Schepenenstraat en de Vest en wordt de Spaarzaamheidsstraat aangelegd en volgebouwd. Later worden er sociale woningen gebouwd langs de Bayostraat, de Weldadigheidsstraat en de Parkstraat. Ook in het westen van de stad zorgt het weldadigheidsbureel voor sociale woningbouw: in de Kaboutermansstraat, langs de Tervuursevest

en de Bankstraat. De arbeiderswijken van het noorden worden nog aangelegd op privé-initiatief. De huisjes zijn er kleiner en slechter dan de door de stad aangelegde sociale woningen (Gillain & Uytterhoeven, 1982; Matthijs, 1997, 24-25; Van der Haegen, 1975, 105-118; Van Hemelrijck, 1971, 79-89; Van 't Dack, 1977).

Het lijkt ontegensprekelijk dat de toename van voedingswinkels in het oosten van de stad grotendeels bepaald werd door de bouw van burgerwijken in deze zone. Anderzijds kan het algemeen lagere niveau in het westen en vooral het zuiden van de stad verklaard worden door het feit dat deze zones niet alleen minder bebouwd zijn, maar bovendien meer van arbeiderswoonzones voorzien zijn.

3.2. De voedingsconsumptie

Een bevolkingsgroei op zich volstaat echter niet om het aantal winkels te doen stijgen: ook de levensstandaard van de bevolking moet toenemen. Onderstaande figuur maakt dit meer dan duidelijk.

FIGUUR 5: TOTAAL AANTAL VOEDINGSWINKELS TEN OPZICHTE VAN DE BEVOLKING IN LEUVEN (1860-1910)²²

²². Bron: SAL, nieuw archief, 10631; *Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Eigen berekening.

De correlatie tussen bevolkingstoename en aantal voedingswinkels springt, over de hele periode gezien, in het oog, maar dadelijk valt ook op dat de handelsactiviteit met een ruime vertraging de groei van de bevolking volgt. Dit kan verklaard worden door de economische crisis, die vooral in de jaren 1880 zwaar toeslaat en duidelijk een grote impact op de voedingshandel uitoefent. Pas nadat de crisis werd afgewend, neemt ook het aantal voedingswinkels toe, hoewel op dat ogenblik de bevolking reeds stagneert. De toename van de voedingsconsumptie zorgt er dus voor dat de bevolkingsgroei ook tot een groter aantal winkels leidt.

Yves Segers en Guy Dejongh hebben recent nationale hoofdelijke consumptiecijfers voor België berekend (Segers & Dejongh, 2000). Deze berekeningen bevatten gegevens voor een grote groep voedingswaren: onder andere verschillende zuivelproducten (melk, botermelk, kaas, eieren, boter en margarine), dranken (bier, wijn en jenever), droge voedingswaren (thee, koffie, suiker, chichorei), broodgranen (tarwe, rogge, spelt, boekweit en masteluin), aardappelen, vlees en vis.

Uit deze cijfers blijkt een opmerkelijke stijging van de consumptie van voedingswaren tussen 1860 en 1910. Het verbruik van zuivelproducten neemt toe met 82%, dat van broodgranen met 18%, het vlees- en visverbruik respectievelijk met 52 en 33%, de drankenconsumptie met 51% en de consumptie van droge voedingswaren met maar liefst 199%. Alleen het aardappelverbruik neemt af: in 1905-1909 worden er 41% minder aardappelen per hoofd van de bevolking gegeten dan in 1860-1864.

Deze evoluties doen zich niet altijd simultaan voor. Zo blijken bijvoorbeeld de meeste droge voedingswaren pas vanaf 1900 een hoger verbruik te kennen, terwijl de consumptiestijging van chichorei reeds tussen 1860 en 1880 plaatsvond. Segers en Dejongh onderscheiden zelf vier periodes in de evolutie van de voedingsconsumptie. In een eerste fase van 1845 tot 1855 daalt de koopkracht van vele Vlamingen gevoelig ten gevolge van graan- en aardappelmisogsten, die de prijzen omhoog jagen, en een crisis in de linnennijverheid, waardoor de reële lonen dalen. Tussen 1855 en 1864 stijgt de koopkracht opnieuw, onder andere omwille van de uitbreiding van het landbouwareaal, het uitblijven van misoogsten, het voeren van een vrijhandelspolitiek en een algemene economische heropbloei. Dit leidt tot een toename van de consumptie van goedkope calorieverschaffers: tarwe, bier en voornamelijk aardappelen. De derde fase, van 1864 tot 1894, wordt aanvankelijk gekenmerkt door een geringere calorie-opname, te wijten aan

een dalend aardappelverbruik dat nog niet gecompenseerd wordt door een toenemend tarwe-, vlees- en zuivelverbruik. Ook de economische crisis van *circa* 1873-1890 en de landbouwcrisis van 1880-1895 spelen hierin een rol. Onder andere door de massale invoer van landbouwproducten, voornamelijk tarwe, dalen de voedselprijzen vanaf halverwege de jaren 1880 opnieuw gevoelig. Het is evenwel wachten op een vierde fase, tussen 1894 en 1913 voordat de voedingsconsumptie opnieuw toeneemt en diversifieert, mede door een verdere stijging van de koopkracht en een verschuiving van akkerbouw naar veeteelt. Het voedingspakket verschaft in deze periode niet alleen voldoende koolhydraten, maar ook beduidend meer eiwitten en vetten. De grootste verbeteringen betreffende voedingsconsumptie doen zich dus voor aan het einde van de negentiende eeuw:

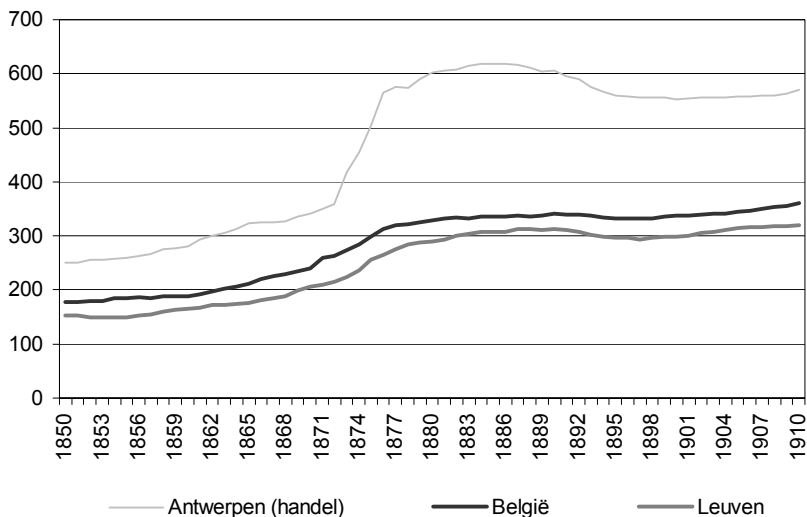
"Het voedselpakket van de gemiddelde Belg bezat reeds vanaf de late jaren 1890 een gevarieerd en uitgebreid karakter. Er werd in vergelijking met vroeger meer en beter brood gegeten, minder aardappelen, meer vlees- en zuivelproducten" (Segers & Dejongh, 2000, 26).

3.3. De evolutie van huurprijzen

Uiteraard bepalen ook de huurprijzen de vestiging van handelsactiviteiten: huurprijzen in het centrum van de stad liggen in het algemeen hoger, wat het openen van een onderneming er kan ontmoedigen. Het centrum garandeert de handelaar echter ook een voldoende afzetmarkt, waardoor hij het zich niet zomaar kan permitteren om zijn handelszaak naar een stadsdeel met lage huurprijzen over te brengen. Dit neemt niet weg dat de hoge huurprijzen in het centrum er voor zorgen dat een deel van de handelsactiviteit naar de periferie verschuift.

De reconstructie van huurprijzen is evenwel problematisch en laat voor Leuven geen relevante opdeling naar stadszone toe. Gegevens voor de hele stad vinden we wel in de huurprijsindex die Yves Segers recent heeft opgesteld voor België tussen 1800 en 1920, op basis van gegevens uit openbare instellingen van Antwerpen, Brugge, Brussel, Gent, Kortrijk, Leuven, Luik en Namen. De ontwikkelingen in de grote steden – Antwerpen, Luik, Brussel, Gent en Leuven – lopen vanaf de jaren 1860 min of meer gelijk. In Leuven zet er zich vanaf 1830 een trage groeibeweging door, die versnelt vanaf 1860/1865. De sterkste stijging valt te noteren tijdens de jaren 1870. Rond 1880 stagneren de huurprijzen en tussen 1885 en 1895 kennen ze

zelfs een lichte daling. Die wordt echter teniet gedaan door een nieuwe toename rond de eeuwwisseling. Het betreffen hier evenwel huurprijzen van arbeiderswoningen. Voor Antwerpen wordt er ook een onderscheid gemaakt tussen arbeiderswoningen, burgers- en bediendenhuizen en handelspanen. De huurprijzen van handelspanen stijgen aanvankelijk iets minder sterk dan die van gewone huizen, maar vanaf 1875 tot ongeveer begin jaren tachtig volgt er een ware prijsschok: op enkele jaren tijd verdubbelt de huurwaarde van een handelspan. Vervolgens kennen de huurprijzen van handelspanen grotendeels hetzelfde verloop als die van gewone huizen (Segers, 2000).

FIGUUR 6: INDEX VAN HUURPRIJZEN VAN ARBEIDERSWONINGEN IN LEUVEN EN BELGIË EN VAN HANDELSPANEN IN ANTWERPEN, 1850-1910 (1800=100)²³

De impact van deze factor op het vestigingspatroon van handelszaken wordt nog versterkt door het samenvallen van de grootste toename van huurprijzen met de economische crisis van de jaren 1870. Aan de andere kant blijkt dat de Leuvense huurprijzen onder de waarden van grotere steden als Gent, Antwerpen en Brussel blijven. In deze steden zullen gestegen huurprijzen wellicht sneller tot decentralisatieprocessen aanleiding geven dan in Leuven.

²³ Bron: Segers (1998, 26-33).

3.4. De aard van de handelsactiviteit

Niet alle handelsactiviteiten hebben evenwel de mogelijkheid om naar een niet-centrale locatie te verhuizen: ook de omvang van de handel heeft een invloed op het inplantingspatroon. Als algemene regel kan men stellen: hoe kleinschaliger de handel, hoe groter de nood aan een verzekerde afzetmarkt en hoe meer de handelsactiviteit zich in het centrum concentreert. Daarnaast moet rekening worden gehouden met de vereisten om een winkel open te houden: de exploitatie van bepaalde handelszaken, zoals bakkerijen en slagerijen, stelt specifieke eisen, terwijl een kruidenierszaak door iedereen kan worden opgestart.

Waarschijnlijk spelen ook de potentiële winstmarges een rol: alleen die handelszaken die een voldoende hoge winstmarge genereren, slagen erin om de hoge huurprijzen van het centrum te recupereren. In dat geval zou het stadscentrum voornamelijk luxezaken huisvesten. In de voedingshandel zien we inderdaad dat de meest exclusieve sectoren, in de eerste plaats vis en wild en gevogelte, zich in het centrum concentreren, al kan dit veeleer door de geringe afzet van deze handel verklaard worden. Om deze hypothese hard te maken, zou men de volledige handelsactiviteit in de stad moeten bestuderen, wat met het gebruikte bronnenmateriaal niet mogelijk blijkt.

De beperkte potentiële verkoop kan dus verklaren waarom vis-, wild en gevogelte- en zuivelwinkels het meest geconcentreerd voorkomen. Kruideniers en drankwinkels behoren tot een andere categorie: ze verkopen veel gevraagde producten en vergen weinig specifieke kennis of kapitaal. Het wekt dan ook geen verwondering dat deze winkels het best over de stad verspreid zijn. In mindere mate geldt dit ook voor bakkers en slaggers: deze ondernemingen hebben grote verkoopsmogelijkheden, maar de uitbaters moeten over de nodige *know-how* en financiële middelen beschikken. Deze winkels komen in elk stadsdeel overvloedig voor, maar vertonen meer boven- of onderconcentraties dan kruideniers en drankwinkels.

3.5. De openbare markten

Het succes en de ligging van openbare markten speelt uiteraard ook een rol in de geografische inplanting van voedingswinkels. Voor de verkoop van vlees bestaan er in de Leuvense slachthuiswijk twee particuliere vleeshallen. Pas in

1849 laat het stadsbestuur de verkoop van vleeswaren in winkels toe. Dat leidt vrijwel onmiddellijk tot het verdwijnen van de kleine vleeshal in de Parijsstraat. In 1891 wordt de grote vleeshal aan de Kalvermarkt omgevormd tot een markt voor ellengoederen.

De Vismarkt vormt het centrum van de visverkoop. In de jaren 1870 neemt het succes van de markt sterk toe. Eind jaren 1870 worden werkzaamheden gestart om het plein te vergroten. De Dijle wordt overwelfd en op het nieuwe plein komt een grote en moderne markthal te staan, die in 1884 wordt geopend. Begin twintigste eeuw is het succes van de markt niet verminderd: in 1908 worden er 40 stallen verhuurd op jaarbasis en zijn er 20 stallen die op dagelijkse basis gehuurd kunnen worden. Ter vergelijking: op dat ogenblik telt Leuven slechts 13 viswinkels.

De belangrijkste Leuvense markt vindt plaats op de Oude Markt. Dit plein biedt op maandag, woensdag en vrijdag plaats aan de markt voor groenten, fruit en kruiden, de botermarkt en de wild- en gevogeltemarkt. Daarnaast vindt men er verkopers van haring en gedroogde vis, kramen met brood, pastei en suikerwaren, vleesverkopers en handelaars in porselein en onderhoudsproducten. Ten slotte kent Leuven een zestal kleine marktjes voor de verkoop van groente en fruit aan de rand van het stadscentrum.

Rechtstreekse informatie over het succes en het belang van deze markten is zo goed als onbestaande, maar aan de hand van secundaire gegevens – voornamelijk discussies in de Leuvense gemeenteraad – kan worden afgeleid dat deze markten tijdens de jaren 1870-1880 steeds meer worden bezocht, zowel door handelaars als door consumenten.²⁴ In deze periode wordt dan ook een opmerkelijke decentralisatie van de markten doorgevoerd, waarbij een heel aantal handelaars van de Oude Markt verdwijnen. Dit moet de verschillende markten opnieuw voldoende plaats garanderen. In 1882 wordt een dagelijkse markt voor groenten, fruit en andere eetwaren ingericht op het Quinten Metsysplein, midden in de oostelijke residentiële wijken. Tegelijkertijd wordt de verkoop van vis, onderhoudsproducten en porselein op de Oude Markt verboden. In 1886 wordt de wild- en gevogeltemarkt overgebracht naar het Hogeschoolplein en in 1894 verhuizen de vleesverkopers naar de Kalvermarkt. Twee jaar later, ten slotte, wordt de verkoop van brood, pastei en suikergoed ingericht op de Aardappelmarkt. In een periode van veertien jaar verhuizen maar liefst vijf markten van de Oude

---

²⁴ SAL, *Bulletin Communal*, 1860-1910.

Markt naar andere pleinen in de stad. Alleen de botermarkt en de markt voor groenten en fruit blijft er behouden.²⁵

Deze geografische verschuiving van de markten speelt een rol in de grotere spreiding van voedingswinkels over de stad. De aanwezigheid van een markt trekt namelijk heel wat winkels aan. Winkels op een marktplein worden haast als een noodzakelijkheid gezien. Zo weigert het stadsbestuur aanvankelijk in te gaan op de vraag om de wild- en gevogeltemarkt te verhuizen naar het Hogeschoolplein, want:

"[...] elle n'est ni pavée, ni entourée, comme d'autres places, de ces multiples magasins ou boutiques, qui forment pour ainsi dire l'accessoire obligé de tout marché".²⁶

Door de markten over de stad te spreiden worden winkels als het ware meegetrokken naar de nieuwe marktplaatsen.

3.6. De interne stadsmobiliteit

Tot slot oefent de interne stedelijke mobiliteit op twee vlakken een invloed op het ruimtelijke vestigingspatroon van handelszaken uit. Enerzijds wordt het verschuiven van winkels naar de periferie vertraagd door de verbetering van transportmogelijkheden van goederen en klanten binnen de stad: de handelszaken in het centrum zijn dan vlotter bereikbaar voor leveranciers en consumenten. De toegenomen mobiliteit binnen de stad kan onder meer toegeschreven worden aan het slopen van een aantal middeleeuwse wijken, het aanleggen van bredere straten en pleinen en het organiseren van openbaar vervoer. Eind negentiende, begin twintigste eeuw vinden heel wat van deze stedenbouwkundige ingrepen plaats. Bovendien beschikt Leuven vanaf het einde van de negentiende eeuw over een buurtspoorwegennetwerk naar de voorsteden en over een paardentram die tussen het station en het stadhuis heen en weer pendelt (Buyst & Peeters, 1997, 33-34; *Cost of living*, 108).

Aan de andere kant kan ook de vervoersweg waarlangs de meeste waren naar de stad worden gebracht het geografisch inplantingspatroon bepalen. Een handelszaak in het noorden van de stad heeft de nabijheid van het kanaal als

---

²⁵. SAL, nieuw archief, politiereglementen, 1880-1889; SAL, *Bulletin Communal*, 1882-1896.

²⁶. SAL, *Bulletin Communal*, 1882.

groot voordeel, terwijl winkels in het oosten van de aanwezigheid van het station kunnen profiteren.

De ruimtelijke evolutie van de groothandel in droge voeding toont dit zeer mooi aan. Aanvankelijk zien we een duidelijke concentratie van deze handelstak in het noorden van de stad: door de ligging van opslagplaatsen vlak bij de haven kan men transportkosten tot een minimum herleiden. De Vaartkom is in de negentiende eeuw dan ook omgeven door pakhuizen. Maar vanaf het einde van de negentiende eeuw vestigen deze handelszaken zich steeds minder bij het kanaal, wat op drie manieren kan verklaard worden. In eerste instantie duidt het op de verhoogde geografische mobiliteit langsheen de grote assen van de stad. Bovendien doet de sterke stijging van deze sector in de oostelijke zone tussen 1880 en 1908 vermoeden dat er steeds meer goederen via de spoorweg en minder langs het kanaal worden aangevoerd.²⁷ Uiteindelijk blijkt de groeiende industrialisatie rond de Vaart de handelsfunctie van deze zone in het gedrang te brengen.

4. BESLUIT

De meeste Leuvense voedingswinkels vestigen zich in het centrum en dat blijft zo gedurende de hele periode. Toch kunnen we doorheen de tijd spreken van een spreiding en verschuiving binnen de stad, het duidelijkst waar te nemen bij bakkers, slaggers, droge voedings- en drankwinkels. Uit de concentratiequotiënten blijkt bovendien een ruime vertegenwoordiging van deze winkels in alle stadsdelen, wat minder voor de andere sectoren – vis, algemene voeding, wild en gevogelte en zuivel – geldt. Deze categorieën blijven meer geconcentreerd in het centrum, in het geval van zuivel- en viswinkels neemt die centrale concentratie tijdens de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zelfs toe. De meeste winkels liggen langs de grote straten en op de belangrijke pleinen. Ook dit gaat minder op voor bakkers en slaggers, evenals voor drankhandelszaken en winkels in droge en algemene voeding. Het omgekeerde geldt voor de vis- of wild- en gevogeltewinkels. Toch gaat men in elke sector op zoek naar een vestigingsplaats die veel toevallige voorbijgangers aantrekt.

---

²⁷. Het station bevindt zich in het oosten van de stad, al bestond er ook een goederenstation aan de Vaart.

De verklaring voor deze verschuivingen stoelt grotendeels op zes factoren. Ten eerste kan er een verband worden gelegd tussen voedingswinkels en bevolking. Uiteraard bevindt het gros van de winkels zich in het stadscentrum, maar daarnaast herbergen de zones met de grootste bevolking duidelijk ook het meeste winkels. Na het centrum telt het oosten van de stad, met haar burgerlijke residentiële wijken, het grootste aantal winkels, gevolgd door het noorden dat vele arbeiderswijken telt. De westelijke zone kent eveneens veel arbeiderswijken, maar is algemeen minder bevolkt dan het noorden, waardoor er minder voedingswinkels voorkomen. De duidelijke toename van de bevolking in de westelijke zone – onder meer door de aanleg van talloze gangen en later ook van sociale woningen – heeft echter wel een positief effect op het aantal voedingswinkels. Het zuiden van de stad, dat nog minder bewoning kent, maar vanaf 1900 stilaan met sociale woningen en bediendenwijken wordt volgebouwd, telt duidelijk het minste voedingswinkels.

De evolutie van de voedingsconsumptie vormt een van de belangrijkste, en wellicht meest onderschatte, motoren van dit proces: de stijgende consumptie van voeding aan het einde van de negentiende eeuw, en vooral de toegenomen diversificatie ervan, wordt duidelijk gereflecteerd in de toegenomen ruimtelijke spreiding van voedingswinkels. We hebben bovendien aangetoond dat een gestegen levensstandaard een grotere impact heeft dan een bevolkingstoename.

Daarnaast spelen de huurprijzen een rol: ze stijgen duidelijk in het laatste kwart van de negentiende eeuw en verplichten zo een deel van de handelaars om hun activiteiten in meer perifere gebieden met minder hoge huurlasten op te zetten. Omwille van de beperkte gegevens kunnen hieraan echter weinig concrete conclusies worden geknoopt.

We kunnen ook een verband leggen tussen de potentiële omvang van de verkoop en de geografische inplanting van de winkels in kwestie: handelszaken die producten met een hoge vraag verkopen, vestigen zich het snelst in de periferie. De verkoop van weinig gevraagde goederen blijft meer in het centrum gesitueerd.

De ligging en de frequentie van openbare markten bepalen eveneens het inplantingspatroon van voedingswinkels in deze periode. Door het decentraliseren van de Leuvense markten over verschillende plaatsen in de stad worden

voedingswinkels aangetrokken naar deze nieuwe, minder centrale handelsplaatsen.

Het feit dat sommige sectoren zich tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw toch meer in het stadscentrum vestigen, kan ook aan de verbeterde mobiliteit in de stad toegeschreven worden. Omwille van verbeterde transportfaciliteiten binnen de stad komen groothandels in droge voeding steeds meer los van het kanaal. De toenemende aanvoer van producten via het spoor speelt bovendien een rol in de steeds groeiende handelsactiviteit in het oosten van de stad.

Elk van deze zes factoren laten hun invloed gevoelen op de ruimtelijke spreiding van voedingswinkels in Leuven tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Toch is geen enkele factor zeer duidelijk aanwezig: de bevolking neemt toe, maar niet overdreven, de huurprijzen stijgen, maar blijven onder die van de grotere Belgische steden, de interne stedelijke mobiliteit verbetert aanzienlijk, maar het centrum van Leuven blijft haar typische middeleeuwse karakter behouden. Dit zorgt ervoor dat de geografische verschuivingen van voedingswinkels in Leuven wel duidelijk waarneembaar, maar niet spectaculair zijn.

Onderzoek naar twee naburige steden, Brussel en Mechelen, toont aan dat er zich daar gelijkaardige patronen aftekenen, al is de aard van de gegevens te beperkt om tot eenduidige conclusies te komen. Wel valt op dat de kleinhandel er tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw verschuift van het centrum langsheen nieuwe, economisch belangrijke assen. Hoewel aan het einde van de negentiende eeuw winkels er nog steeds het meeste voorkomen op marktpleinen en uitvalswegen, is de geografische band tussen beide tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw toch losser geworden (Hannes, 1973; Kurgan & Viré, 1981; Verbeemen, 1956). Het blijft echter wachten op verder diepte-onderzoek om de in dit artikel geschetste patronen te toetsen aan de evoluties in andere steden.

AFKORTINGEN

SAL

Stadsarchief Leuven

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Onuitgegeven:

SAL, *Bulletin Communal*, 1860-1910.

SAL, nieuw archief, politiereglementen, 1880-1889, 1890-1899 en 1900-1908.

Uitgegeven:

Cost of living in Belgian towns: report of an enquiry by the Board of trade into working class rents, housing and retail prices, together with the rates of wages in certain occupations in the principal industrial towns of Belgium, Londen, 1910.

MERTENS & ROZEZ, *Annuaire (Almanach) du Commerce et de l'Industrie*, Brussel, 1908.

ROZEZ, *Almanach du Commerce et de l'Industrie*, Brussel, 1880.

ROZEZ, *Almanach Général du Commerce et de l'Industrie du Royaume de Belgique*, Brussel, 1887.

ROZEZ, *Almanach Général du Commerce et de l'Industrie ou recueil des 1.500.000 adresses du Royaume de Belgique*, Brussel, 1896.

TARLIER (H.), *Almanach du Commerce et de l'Industrie*, Brussel, 1860-1861, 1868, 1870.

Literatuur

BUYST (E.) & PEETERS (W.), *De economische ontwikkeling van Vlaams-Brabant vanaf 1850*, Leuven, 1996-1999 (onuitgegeven rapporten).

GILLIAN (G.) & UYTTERHOEVEN (R.), *De tijd van toen. Mémoires van een Leuenaar – 1900 tot 1914-18*, Antwerpen, 1982.

GOBYN (R.), "De 'Almanach' en de 'Annuaire du Commerce et de l'Industrie de Belgique'. Hun betekenis voor het sociaal-economisch onderzoek van het platteland en kleine steden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het geval Tielt", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, IX, 1983, pp. 49-59.

HALLSWORTH (A.G.) & STOBART (J.), "Change and stability, structure and agency in retailing: the case of Stoke-on-Trent", *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, IX, 1999, pp. 203-221.

HANNES (J.), *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15-10-1846*, Leuven-Parijs, 1965.

HANNES (J.), "De kleine producent en de kleinhandelaar in de 19de eeuw" in: *Archief en Bibliotheekwezen in België*, X, 1973, pp. 55-65.

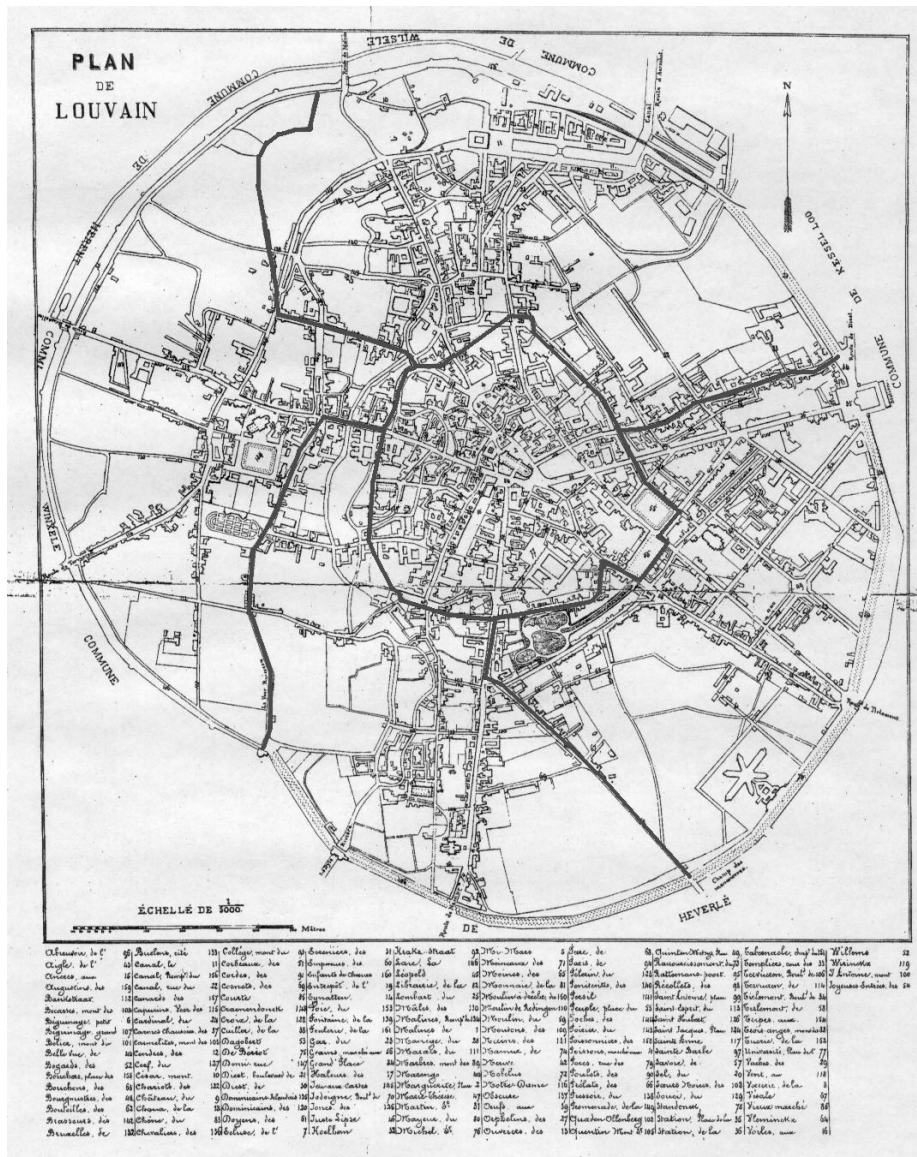
HEYRMAN (P.), *Tussen vrijheid en regulering. Middenstandsbeweging en middenstandsbeleid in België (1918-1940)*, Leuven, 1997.

HEYRMAN (P.), "Doorbraak van de industriële samenleving (1850-1940)" in: J. DE MAEYER en P. HEYRMAN (eds.), *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant, 19de en 20ste eeuw*, Leuven, 2001, pp. 137-171.

HONORE (I.), "Markten en winkels" in: E. VAN ERMEN e.a. (eds.), *Waar is de tijd? 2000 jaar Leuven en Oost-Brabant*, Zwolle, 2000, pp. 227-246.

- JAUMAIN (S.) & KURGAN (G.), *Aux frontières des classes moyennes: la petite bourgeoisie belge avant 1914*, Brussel, 1992.
- JAUMAIN (S.), *Les petits commerçants belges face à la modernité (1880-1894)*, Brussel, 1995.
- KURGAN (G.) & VIRE (G.), "Les registres des patentables, source de l'histoire de Bruxelles à la fin du XIXe siècle" in: M. ARNOULD, C. BILLEN en C. DUPONT (eds.), *Acta Historica Bruxellensia. IV Histoire et méthode*, Brussel, 1981, pp. 367-415.
- LEFEBVRE (W.), *De ontwikkeling van de voedingshandel tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw (1860-1910)*, Leuven, 2001 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- MAGITS (M.), *Demografische en sociale structuren te Leuven (1846-1860). Bijdrage tot de stadsgeschiedenis in de negentiende eeuw*, Brussel, 1974.
- MATTHIJS (K.), VAN BAVEL (J.) & VAN DE VELDE (I.), *Leuven in de negentiende eeuw: de bevolking: een spiegel van het dagelijkse leven*, Leuven, 1997.
- MEULEMANS (A.), *Atlas van het oude Leuven*, Leuven, 1981.
- SCOLA (R.), "Food markets and shops in Manchester, 1770-1870", *Journal of Historical Geography*, I, 1975, pp. 153-167.
- SCOLA (R.), *Feeding the victorian city. The food supply of Manchester, 1770-1870*, Manchester, 1992.
- SEGRS (Y.), *De huishuren in België, 1800-1920. Voorstelling van een databank*, Leuven, 1998 (onuitgegeven paper).
- SEGRS (Y.) en DEJONGH (G.), "De hoofdelijke voedselconsumptie in België, 1830-1913. Reconstructie dataset en analyse" in: E. BUYST, e.a., *Op weg naar een consumptiemaatschappij. Over het gebruik van voeding, kleding en luxe goederen in België en Nederland (19e-20ste eeuw)*, Leuven, 2000 (onuitgegeven paper).
- SEGRS (Y.), "De huishuren in België, 1800-1920. Constructie en analyse van een nationale huurprijsindex", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XXX, 2000, pp. 207-232.
- SHAW (G.) & WILD (M.T.), "Population, distribution and retail provision: the case of the Halifax-Calder area of West Yorkshire during the second half of the nineteenth century", *Journal of Historical Geography*, I, 1975, pp. 193-210.
- SHAW (G.) & WILD (M.T.), "Trends in urban retailing: the British experience during the nineteenth century", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, LXX, 1979, pp. 35-44.
- SHAW (G.), *Processes and Patterns in the Geography of Retail Change, with Special Reference to Kingston upon Hull*, Hull, 1978.
- SIBLEY (D.), "The density gradients of small shops in cities", *Environment and Planning*, V, 1973, pp. 223-230.
- VAN DER HAEGEN (H.), "Ontwikkeling van de bebouwing te Leuven na 1830" in: *Leuven, een stad die groeit*, Leuven, 1975, pp. 105-118.
- VAN HEMELRIJCK (S.), *De morfologische groei van de stad Leuven in de 19e en 20e eeuw*, Leuven, 1971 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- VAN 'T DACK (A.), *Beroeps-funktionele opdeling van Leuven in 1829*, Leuven, 1977.
- VERBEEMEN (J.), "De Bruul. Van patriciërs tot handelsstraat. Een aspekt van de Mechelse economische evolutie van circa 1800 tot op heden", *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, LX, 1956, pp. 130-151.

BIJLAGE 1: STADSPAN LEUVEN (1908): AFBAKING IN EEN NOORDELIJKE, OOSTELIJKE, ZUIDELIJKE, WESTELIJKE EN CENTRALE ZONE²⁸

²⁸ SAL, nieuw archief.

L'implantation des magasins d'aliments à Louvain pendant la seconde moitié du 19ème siècle (1860-1910)

WIM LEFEBVRE

RÉSUMÉ

Jusqu'à présent le commerce de détail en Belgique pendant le dix-neuvième siècle n' a jamais été étudié du point de vue de l'occupation dans l'espace. Par contre, en Grande-Bretagne, il existe beaucoup de recherches sur ce thème. Ce type de recherche prouve que dans la deuxième moitié de ce siècle ce commerce de détail a subi des expansions géographiques remarquables. Dans un premier temps, les magasins se déplacent des centres-villes vers des quartiers résidentiels à l'intérieur du périmètre urbain. Ensuite ils se transfèrent dans la banlieue.

Cet article étudie l'évolution du commerce alimentaire de détail à Louvain entre 1860 et 1908. Durant cette période, on constate des phénomènes semblables à ceux observés en Grande-Bretagne, même s'ils sont moins évidents. Six raisons peuvent expliquer ce déplacement: la croissance de la population urbaine et sa plus grande décentralisation, surtout l'augmentation de la consommation alimentaire à la fin du dix-neuvième siècle, l'évolution des loyers, la nature du commerce, l'importance et la location des marchés publics et enfin l'amélioration de la mobilité à l'intérieur des villes.

The location of food stores in Leuven during the second half of the nineteenth century (1860-1910)

WIM LEFEBVRE

SUMMARY

Up to the present, the geographical evolution in retailing has not been studied in Belgian historical research. In Great Britain, on the contrary, there exists a wide field of studies concerning retailing. This research indicates that a remarkable geographic expansion of retailing outlets took place during the second half of the nineteenth century. In the first instance, stores move from the city centre to internal residential areas. Secondly, the expansion goes from these residential areas along linear axes to the suburbs, creating small concentrations in the centres of surrounding villages. This article examines the geographical patterns in food retailing in the city of Leuven. Similar patterns to those in British cities are seen, although they are less obvious. Even in 1908, an overwhelming majority of food stores are situated in the city centre. However, an expansion alongside the main arterial roads becomes obvious between 1860 and 1908.

Six different elements can explain this geographical expansion. Firstly, there is the increase of the population of Leuven, and, as a consequence, the greater dispersion of the inhabitants throughout the city. More important, however, is the rise of food consumption at the end of the century. Other important determinants are the evolution of rents, the nature of trade, the importance and location of public markets and the improvement of the intra-city mobility.